

Hollanda Örneğinde Türkiye'den Avrupa Ülkelerine İşgücü Göçü¹

Fatih YILDIZ²

ÖZET

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, başta Almanya olmak üzere Hollanda, Fransa, Belçika gibi ülkelerin istihdam piyasalarında ortaya çıkan işgücü açığı, başta Türkiye olmak üzere Yunanistan, Yugoslavya, İspanya gibi ülkelerden sağlanmıştır. Avrupa ülkelerine Türk işgücü göçü, geçici bir süre için gidecek ve kalifiye olarak ülkeye dönecek işçilerle Türkiye'nin gelişen sanayisi için kalifiye eleman ihtiyacının karşılanacağı düşüncesiyle Türk hükümetleri tarafından desteklenmiştir. Bu çerçevede Almanya, Hollanda, Belçika, Fransa, Avusturya ve İsveç'le 1960'lı yıllarda işgücü anlaşmaları yapılmış ve çok sayıda Türk Avrupa ülkelerine işçi olarak gitmeye başlamıştır. 1970'lerle birlikte dünyada değişen dengeler ve sanayi toplumlarının yerini sanayi sonrası toplumlara bırakmaya başlaması ve işgücü piyasalarının değişen talepleri, Avrupa ülkelerine Türk işgücü göçünün seyrini değiştirmiştir. 1970'lerin ortalarından itibaren, aile birleşimleriyle Türk işçilerin eşlerini ve çocuklarını yanlarına almaya başlaması sonucunda, Avrupa ülkelerinde yaşayan Türklerin sayısında ciddi artışlar meydana gelmiştir. Büyük çoğunluğu erkeklerden oluşan ve işsizlik gibi sorunları olmayan birinci nesil Türkler, zamanla başta işgücü piyasasında yaşanan değişime ve ev sahibi ülkelerin değişen yaklaşımlarına bağlı olarak, işsizlik, ayrımcılık gibi çeşitli sorunlarla yüzleşmeye başlamışlardır. Öte yandan bu süreçte önemli sayıda Avrupa Türkü, Avrupa ülkelerinde işçi olmanın ötesinde işveren konumuna gelmiştir. Bu çalışmada, 1960'lardan itibaren Avrupa ülkelerine gerçekleşen Türk işgücü göçü, Hollanda örneğinde, dünyanın değişen dengelerini dikkate alarak sosyolojik bir şema içinde ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sanayi Toplumu, Türk İşgücü Göçü, Dış Göç, Hollanda, Almanya.

Labor Migration from Turkey to European Countries in the Netherlands Case

ABSTRACT

In the post-World War II period, the labour deficit that emerged in the employment markets of European countries such as Germany, the Netherlands, France and Belgium was met from the countries such as Greece, Yugoslavia and Spain, especially Turkey. Turkish labour migration to European countries has been supported by Turkish governments, with the idea that the need for qualified personnel for Turkey's developing industry will be met with workers who will temporarily leave and return to the country as qualified. In this context, labour agreements were made with Germany, the Netherlands, Belgium, France, Austria and Sweden in the 1960s, and many Turks started to go to European countries as workers. With the 1970s, the changing balances in the world and the replacement of industrial societies by post-industrial societies and the changing demands of labour markets changed the course of Turkish labor migration to European countries. Since the mid-1970s, as a result of the fact that Turkish workers have started to take their wives and children with them through family unions, there has been a significant increase in the number of Turks living in European countries. The first generation of Turks, the vast majority of whom are men and who do not have problems such as unemployment, and their children have started to face various problems such as unemployment and discrimination, especially due to the change in the labour market and the changing approaches of the host countries. On the other hand, during this period, a significant number of European Turks have become employers beyond being workers in European countries. In this study, Turkish labour migration to European countries since the 1960s is discussed in the case of the Netherlands, within the framework of changing world balances and within a sociological scheme.

Keywords: Industrial Society, Turkish Labour Migration, External Migration, Netherlands, Germany.

¹ Bu makale; Yrd. Doç. Dr. İsmail Hira danışmanlığında Fatih Yıldız tarafından hazırlanan ve Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilen "Avrupa Türklerinde Kimlik Sorunu Olarak Çifte Aidiyet: Hollanda Örneği" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

² Dr. Öğretim Üyesi, Düzce Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, fatihyildiz@duzce.edu.tr

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen on yıllarda dünyada tarihte eşine rastlanmayan bir ekonomik büyüme yaşanmıştır. Beaud'un ifadesiyle dünya, sanayi üretiminin ve dünya ticaretinin böylesine arttığı bir dönem yaşamamıştır (2003: 240). Bu dönemi tasvir etmek için "otuz muhteşem yıl", "çeyrek yüzyıllık altın çağ" gibi nitelemelerde bulunulmuştur (Roberts, 2003: 527; Hobsbawm, 2007: 347). Batı Avrupa ülkelerine Türk işgücü göçü bu olağanüstü dönemde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Batı Avrupa, bilhassa gelişmiş kapitalist ülkelerde çeyrek yüzyılı aşan refah patlaması döneminden en çok yararlanan bölge olmuştur. İşsizlik 1930'lardaki düzeyin yaklaşık dörtte birine inmiştir. Avrupa'daki işsizlik oranları, 1930'lardaki ortalama olan % 7,5'ten 1950-60 arasında % 3'ün altına bunu izleyen on yılda ise % 1,5'e düşecektir (Roberts, 2003: 529; Mazower, 2008: 342). Batı Avrupa'nın bu dönemde büyük bir sanayileşme hamlesi içine girmesinde Amerika'nın Marshall Planı ile Avrupa ülkelerini finanse etmesinin de etkisi büyüktür.

1953-1975 yılları arasında dünya sanayi üretiminde % 6 gibi bir büyüme oranı yakalanmıştır. Bu dönemde Batı Avrupa ülkelerinde savaşın yaraları çabuk sarılmaya başlanmış ve İkinci Dünya Savaşı öncesi sanayi altyapısı güçlü Batı Avrupa ülkelerinde sanayi üretimin hızlı büyümesiyle hem hammadde ihtiyacına hem de işgücü ihtiyacına ciddi bir ihtiyaç hâsıl olmuştur. 1949-1950'de savaşın tarafı olmuş ülkelerin çoğu, savaş öncesi ekonomik güçlerinin çok ötesine geçecek bir düzeye erişmişlerdir. İmalat verimi yükselmiş, ihracatta görülmemiş bir artış yaşanmış ve tam istihdam büyük ölçüde gerçekleşmiştir. Üretim, 1952-1968 arasında iki katına çıkmış, yeni teknolojilerin kullanılmasıyla işgücü üretkenliği artmış, üretilen ürünlere olan talep nedeniyle de üretilen mallar yüksek kâr oranını mümkün kılan fiyatlarla satılmıştır. 1950-1970 arasında, Avrupa'nın gayri safi yurtiçi hâsılası ortalama yılda % 5,5 yükselmiştir. Sanayi üretimi ise dünyadaki % 5,9 oranına karşı, %7,1 oranında artış göstermiştir. Batı Almanya'da kişi başına gelir 1949'da 320 dolarken, 1978'de 9.131 dolar olmuştur Batı Almanya'da her bin kişiye düşen otomobil sayısı 1948'de 6,3'ken 1970'te 227'ye, aynı dönemde Fransa'da 37'den 252'ye çıkmıştır (Kennedy, 2001: 490-503).

Bu olağanüstü büyüme oranlarının yakalandığı refah döneminde Batı Avrupa ülkelerinin büyüme performansları birbirlerinden farklı olmuştur. Batı Almanya, Avusturya, Fransa, İtalya, Hollanda en yüksek büyüme oranları yakalayan ülkeler olurken, Britanya ve Belçika bu ülkeleri takip etmekteydi. Bugün Avrupa'da en çok Türk'ün yaşadığı ülke olan Almanya, (o dönemde Batı Almanya) İkinci Dünya Savaşı sonrasında ekonomik olarak Avrupa'da en büyük atılımı yapan ülkedir. Britanya İkinci Dünya Savaşı'nda fazla zarar görmediği için büyüme oranı da yaşadıkları işgallerden sonra savaş sonrasında toparlanan ülkeler seviyesinde olmayacaktır. İtalya ise Almanya ve Japonya'dan sonra savaş sonrasında en çok büyüyen ülkelerin başında gelmekteydi. 1960'ta 638 dolar olan kişi başına gelir, 1979'da 5.147 dolara yükselmiştir. Amerikan yardımından yararlanarak önemli bir ekonomik büyüme olmuşsa da, İtalya'nın kuzeyi ve güneyi arasındaki bölgesel eşitsizlik ortadan kalkmayacaktır. İkinci Dünya Savaşı'nda İtalya gibi Alman işgaline uğrayan ve tarım ağırlıklı bir ekonomisi olan Fransa, savaş sonrası dönemde hem tarımda hem de sanayide oldukça ciddi ilerlemeler kaydetmiştir. Batı'daki genel büyüme Fransa'nın ihraç mallarına talebi artırmış; tekstil, şarap, mücevher gibi yüksek katma değeri olan ihraç mallarına uçak ve otomobil de eklenmiştir. 1949-1969 arasında otomobil üretimi on kat, alüminyum altı kat, traktör ve çimento dört kat demir ve çelik üretimi ise 2,5 kat artmıştır. Fransa, İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda Almanya ile boy ölçüşecek bir ilerleme kaydetmese de Avrupa'nın zengin ve söz sahibi ülkelerinden biri olacaktır. Hollanda ve Belçika gibi daha küçük ama sanayi altyapısı olan ülkeler de savaş sonrası dönemde Batı Avrupa'da yaşanan ilerlemenin gerisinde kalmayacaklardır. O dönemde hem en gelişmiş altyapıya sahip hem de enerji ve iş makineleri gibi kaynaklar bakımından en zengin ülke olan Batı Almanya, eğitim seviyesi bakımından da ileri bir ülkedir. İkinci Dünya Savaşı'nda büyük bir yıkım ve insan kaybı yaşamış olmalarına rağmen alt yapı, enerji kaynakları ve eğitim bakımından ileri bir ülke olması Batı Almanya'nın ekonomik olarak âdeta sıçramasına sebep olacaktır. 1952 yılında 32 milyar dolar olan GSMH, on yıl sonra 89 milyar dolara çıkmış; 1970'lerin sonunda da 600 milyar doları aşmıştır. Bankaların da sanayi yatırımları için finansman sağlayacak seviyeye gelmesiyle başta kimya ve elektrik gibi birçok sanayi kolunda kısa zamanda Avrupa'nın en büyük ekonomilerinden biri Batı Almanya olacaktır. Bugün dâhi dünyanın en çok ihracat yapan ülkelerinden biri olan Almanya, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ekonomisinde meydana gelen bu yükselişle birlikte, o dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nin ardından dünyanın en çok ihracat yapan ülkesi haline gelmiştir. Batı

Avrupa ülkelerinde yaşanan ekonomik büyüme sonucunda, işgücü ihtiyacını karşılamak üzere bu ülkelere misafir işçi getirilmesi elzem olmuştur. 1950-1973 arasında Batı Avrupa ülkelerine işçi olarak gelenlerin sayısı 10 milyonu bulmuştur (Kennedy, 2001: 489-516; Toksöz, 2006: 26; Mazower, 2008: 342).

Batı Avrupa, işgücü göçüyle daha güçlü bir şekilde sanayileşmiş ve dünyanın en önemli ekonomik güç merkezlerinden biri haline gelmiştir. İşgücü ihtiyacını karşılamakta her ülke kendi tarihî ve toplumsal şartlarından kaynaklanan farklı yönelimlere sahip olmuştur. İngiltere, Fransa, Hollanda gibi sömürgeci ülkeler, daha ziyade vakt-i zamanında yönetimleri altında bulundurdıkları ülkelere göçmen kabul etmişlerdir. Almanya sömürgecilik konusunda bu ülkelere geride kaldığı için işgücü ihtiyacını Türkiye, İspanya, Yunanistan ve Yugoslavya'dan karşılama yoluna gitmiştir.

Türkiye'den Avrupa ülkelerine İşgücü Göçünün Başlangıç Yılları

Almanya İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Almanya ve Batı Almanya olarak ikiye bölünmüş, kapitalist sistem içinde kalan Batı Almanya büyük bir sanayileşme hamlesi yaşamaya başlamıştır. İstihdam açığını önceleri Doğu Almanya'dan kaçan soydaşları ile kapatmaya çalışmış, bilahare, Avrupa'nın sanayisi yeni gelişen ülkelerinin işgücü kaynaklarını kullanmaya yönelmiştir. İtalya'nın güneyi, İspanya, Yunanistan ve Türkiye gibi Akdeniz ülkelerinden vasıflı ve vasıfsız işgücü kaynakları Almanya'nın gelişen sanayisinin istihdam açığını kapatmak üzere istimal edilmeye başlanmıştır. Türkiye'den giden işçiler ilk önceleri meslekî bilgilerini artırma çerçevesinde çağrılmış, bu girişimlerde özel şahıslar belirleyici olmuştur. Türk vatandaşları ülkeye serbestçe giriş ve çıkış hürriyetine 1961 Anayasası ile elde etmişlerdir. Bu anayasal değişiklik ile birlikte, Türkiye'de "Tercüme ve İşbulma" adı altında faaliyet gösteren özel firmalar, yurtdışına Türk işgücü göçü sürecini başlatacaklardır (Abadan-Unat, 2006: 56).

Bu yıllarda Türkiye ekonomisinin hâlâ büyük oranda tarıma dayalı olması ve kırsal bölgelerden şehirlere yaşanan göçle birlikte Türkiye'de sosyo-ekonomik yapının hızla değişmesiyle (Karpat, 2003) ortaya çıkan işsizlik, Türk insanında refah seviyesi yüksek ülkelere göç etme konusunda büyük bir arzu uyandıracaktır.³ Abadan-Unat'ın aktardığı rakamlara göre, 1960'ta yurtdışında 2700 Türk işçisi çalışırken, bu sayı bir yılda %300 bir artışla 6700'e yükselmiştir. O dönemde Türk işçileri, "ismen davet" edilerek ve işverenlerin para garantisi vermesi ve yol masraflarının karşılanması şartı ile yurtdışına gitmektedir. Alman sendikalarının ucuz işgücünün neden olabileceği rekabeti önlemek için Federal Almanya'nın ilgili kamu kuruluşlarını uyarmasıyla İstanbul'da gayri resmi olarak Deutsche Verbindungsstelle (Alman İrtibat Bürosu) kurulmuştur. Türkiye'yi temsil eden Çalışma Bakanlığı ve İş ve İşçi Bulma Kurumu ile müzakerelere başlanmış ve bütün bunların sonucunda 1 Eylül 1961'de yürürlüğe girmek üzere 31 Ekim 1961 tarihinde Türkiye ve Almanya arasında ikili bir işgücü mübadele anlaşması imzalanmıştır. 1964'de Hollanda, Belçika⁴ ve Avusturya, 1965'te Fransa ve 1967'de de İsveç ile benzer ikili anlaşmalar imzalamıştır. İsmen davet usûlü 1973'te bütün dünyayı etkileyecek olan petrol krizine kadar devam etmiştir (Abadan-Unat, 2006: 59).

1950'lilerin sonlarında fertlerin ya da küçük grupların girişimlerine bağlı olarak küçük çapta gerçekleşen Türk işgücü göçü, 1962 yılında yapısal bir değişiklik geçirecektir. Berlin Duvarı'nın inşası ile birlikte Demokratik Alman Cumhuriyeti'nden Batı Almanya'ya kaçmak isteyenlerin engellenmesi, öte yandan da Türkiye'nin Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planını hayata geçirmesi ve işgücü ihracatının hedeflenmesiyle Avrupa'ya Türk işgücü göçünde büyük bir artış gerçekleşmiştir. Planlamayı yapanlar, vasıfsız işçilerin yurtdışına gönderilmesi ile Türkiye'nin gelişmekte olan sanayisi için gerekli vasıflı eleman ihtiyacını karşılamayı varsaymışlardır (Yasa, 1979: 5-6; Abadan-Unat, 2006: 60). Türk işçilerin o dönemde iş hayatı ve istisnai durumlar dışında yerli halkla teması olmamıştır. Çoğunlukla iş hayatı ve kaldıkları yerlerden ibaret bir hayat yaşamaktaydılar. Bir Türk kadın işçinin ifadesiyle "tencerede pişirip kapağında yiyorlardı" (Sevimli, 2000: 107). Der Spiegel Dergisi, 1964'te misafir işçiler hakkında yaptığı bir haberde, Türklerin yerleştiği 'Heime'lardan getto olarak söz etmektedir (Kastoryano, 2000: 47). 1960'ların ortalarında haftalık bir Alman dergisinde yayınlanan bir karikatür, sabahleyin eşini uyandırmaya çalışan bir adamı resmetmektedir: Adamın karısı yorganın altında

³ Türkiye'den Batı Avrupa'ya işçi göçünün sebepleri, ortaya çıkışı ve gelişimi üzerine kapsamlı bir inceleme için, bkz. (Akgündüz, 2008).

⁴ Belçika'da yaşayan Türklerin sosyolojisi için, bkz. (Gelekçi ve Köse 2009; Kaya ve Kentel, 2008).

gerinirken şöyle söylemektedir: “Neden erken kalkmam gereksin? Nasıl olsa bütün işi misafir işçilerimiz yapıyor!” (Zaptçioğlu, 2005: 7). Türkler ve işgücü olarak Batı Avrupa ülkelerine göç eden diğer göçmenler Batı Avrupa ülkelerinin sanayilerinin o dönemdeki olağanüstü gelişiminde çok önemli bir role sahip olmuşlardır.

Hollanda’ya İşgücü Göçü

Hollanda tarih boyunca bilhassa Orta Çağ sonrası dönemde limanlarının etkisiyle Avrupa’da diğer ülkelere nazaran her zaman daha çok göç alan bir ülke konumundadır. de Kruif’e göre 16. yüzyılda Hollanda’nın Amsterdam ve Leiden gibi şehirlerinde dini ve siyasal sebeplere bağlı olarak göç eden çok sayıda göçmen yaşamaktaydı. Hollanda günümüze kadar muhtelif sebeplere bağlı olarak göç alan bir ülke olmaya devam etmiştir. Hoşgörüsü ile meşhur bir ülke olması yanında ekonomik yararlar da Hollanda’nın göç kabul eden bir ülke olmasında etkili olmuştur (de Kruif, 1996: 130). İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra hızla gelişen sanayisinin artan ihtiyaçlarını karşılamak üzere Hollanda da diğer Batı Avrupa ülkeleri gibi yabancı işçi almaya başlamıştır. Hollanda işgücü alımına 1960’lı yılların başlarından itibaren geçmiştir. Başlangıçta şirketler aracılığı ile gerçekleştirilen işgücü alımı bilâhare ikili anlaşmalarla devam edecektir. İkili anlaşmalar çerçevesinde Hollanda’ya İspanya, İtalya, Yunanistan Türkiye, Fas ve Yugoslavya gibi o dönemde Batı Avrupa’ya işgücü gönderen ülkelerden Hollanda’ya işgücü gelmiştir (Canatan, 1990: 69). Hollanda 2. Dünya Savaşı sonrası eski sömürgelerinden de göçmen kabul etmiştir.⁵ 1945 ve 1960’ların başları arasında Hollanda’nın eski sömürgesi Endonezya’dan yaklaşık 300 bin göçmen gelmiştir. Bu göçmenlerin çoğu deniz aşırı ülkelerde doğmuş ve Hollandalı ve Endonezyalı karışımı olmalarına rağmen Hollanda vatandaşlarıdır. 1965’ten sonra artan sayıda siyah işçi de Hollanda’da işgücü açığını kapatmak üzere Surinam’ın Karayip bölgesinden Hollanda’ya gelecektir (Castles ve Miller, 2008: 103).

Türkiye’den Hollanda’ya işgücü göçü Türkiye ve Hollanda arasında 19 Ağustos 1964 yılında Lahey’de imzalanan işgücü anlaşması ile başlamıştır.⁶ Hollanda’ya ilk göç eden Türklerin % 88,5’i sanayi dallarında, % 4,2’si inşaat sektöründe ve % 0,8’i hizmet sektöründe istihdam edilmiştir. Batı Avrupa’ya göç eden Türkler içinde, sanayi dallarında çalışan Türk işçilerin en yoğun bulunduğu ülke Hollanda olmuştur. Hollanda’ya göç eden Türklerin 1972 yılı itibariyle istihdam edildikleri bölgelere baktığımızda % 23,9’unun Güney Hollanda bölgesine yerleşmiş olduğu görülmektedir. Bu bölgeden başka Türkler, Kuzey Brabant (%16,6), Gelderland (% 15,9), Kuzey Hollanda (% 15,8), Overijssel (% 15,2), Utrecht (% 7,3), Limburg (% 3,5), Groningen (% 0,9), Zeeland (% 0,5), Friesland (0,3), Drenthe (% 0,1) bölgelerinde istihdam edilmişlerdir (Yurtdışı Göç Hareketleri ve Vatandaş Sorunları, 1973). Hollanda’da yaşayan Türkler, günümüzde de ağırlıklı olarak Hollanda’da göçmenlerin en çok yaşadığı şehirler olan Amsterdam, Rotterdam, Den Haag ve Utrecht (de Kruif, 1996: 130) şehirlerinde yaşamaktadırlar.

CBS’e göre Hollanda’da 1971’den sonra, işçi göçü aile temelli göçe dönüştü; bu durumda kazanç getirmeyen ve işçilere bağlı olan insanlar önce önemli bir grup teşkil etmeye başladılar; sonra onlar çoğunluk oldular. Mesela 1965’te 5444 Türk (5282 erkek, 162 kadın) Hollanda’ya geldi, onların sadece 136’sı işsiz/bilinmeyen kategorisindeydi. Bununla birlikte, 1971’de 10,167 Türk vatandaşı (6893 erkek ve 3274 kadın) Hollanda’ya geldi ve onların 5640’ı işçi 4527’si bilinmeyen/işsiz kategorisindeydi (Akgündüz, 2008: 83). Resmi yolların dışında kaçak olarak da Hollanda’ya çalışmak üzere gidenler olmuştur. 1971 yılında Hollanda gazetelerinde Almanya’daki bazı kaçak Türk işçilerinin Hollanda’ya geçmek için Ren nehrini kiraladıkları botlarla ve hatta yüzerek geçtikleri haberi yer almıştır (Gitmez, 1983: 109).

Türkiye ve Batı Avrupa ülkeleri arasında yapılan işgücü anlaşmaları “rotation” (dönüşümlülük) ilkesine dayanmaktaydı. Türkiye açısından bu ilke Türk işçilerin bir yıllığına yurt dışına gitmesi ve birinci yılın sonunda gelişmekte olan Türk sanayisinin ihtiyacına cevap verecek vasıfları kazanmış

⁵ Hollanda sömürgeciliği üzerine, bkz. (Göksoy, 1995 ve 1998: 226-227).

⁶ Türkler ve Hollandalılar arasında ilk resmi ilişkiler 400 yıla ulaşan bir tarihe sahiptir. İlk Hollanda Büyükelçisi olan Cornelius Haga 1612 yılında görevine başlayacaktır. O dönemde dünya sahnesinde büyük oynayan bir sömürgeci ülke olması dolayısıyla Hollanda, 17 yüzyılda el’ân büyük bir güç olan Osmanlı Devleti’ni hesaba katmadan ticari çıkarlarını koruyamayacağını farkındadır. 1612’de başlayan resmî ilişkiler neticesinde Hollandalılar, Osmanlı Devleti’nden bazı ticari imtiyazlar da elde edecektir (Çelikkol ve diğerleri, 2000).

olarak ülkeye dönmesi anlamına geliyordu (Yasa, 1979: 5-6; Abadan-Unat, 2006: 60). İşgücü kabul eden Avrupa ülkeleri açısından ise rotasyon, geri dönüşü canlı tutarak işçilerin kalıcı olmasının engellenmesi anlamına geliyordu. Fakat işverenler bu ilkeye karşı çıkıyorlardı. Çünkü, birkaç yıl çalışan işçi iş tecrübesi kazanıyor ve uyum konusunda mesafe alıyordu. Bu işçileri geri göndermek de işverenlerin işine gelmiyordu (Canatan, 1990: 70). Rotasyon ilkesi ile hedeflenenler işgücü veren ve alan taraflar için de hayata geçirilemeyecektir. İş tecrübesi kazanan işçilerin büyük çoğunluğu ailelerini de yanlarına alarak kısa bir süre için gittikleri ülkelerde kalıcı olmuşlardır.

Avrupa ülkelerine işgücü olarak göç eden Türklerin temel amacı, bir süre yurtdışında kalarak Türkiye'ye döndüklerinde yapacakları işler için tasarruf sağlamaktır. Kırsal kesimden göç edenler, "iki sarı öküz parası" kazanmak, şehirlerden gidenler ise Türkiye'ye döndüklerinde bir işyeri kurabilecek tasarruf sağlamak amacını taşımaktaydılar. Fakat bu hesaplar yerini yurtdışında daha fazla kalabilme amacına bırakacak, sarı öküz alma düşüncesi yerini sarı Mercedes alma düşüncesi ile değiştirecektir. Anavatana geri dönme planı ise hep bir başka bahara ertelenecektir. O dönemde, Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi sorunlar ve daha önce gidenlerin de ekonomik durumlarının hayli değişmiş olması, Avrupa'ya göç etmek arzusu taşıyanların sayısında âdeta patlama yaşanmasına sebep olacaktır. Abadan-Unat'ın verdiği bilgilere göre 1970-71 yıllarında Türkiye'de İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun ilan etmiş olduğu bekleme listesindeki aday sayısı bir milyonu çoktan aşmıştır. 1964-73 yılları arasında Türkiye'den yaklaşık 9000 kadar ilkökul öğretmeninin asıl mesleklerini gizleyerek, işçi olarak çalışmak üzere yurtdışına gittiği tahmin edilmektedir (2006: 63-4,97). Yurtdışına giden ve gitmek isteyen işçi sayısının artışı, evvel emirde, ilk gidenlerin izinli geldiklerinde diğerlerini özendirmesinin bir sonucudur. İşçilerin yanlarında getirdikleri araba, radyo, teyp gibi tüketim mallarının da özendirici etkisi olmuştur. Basında çıkan haberlerde Türk işçilerinin çalışkanlıklarını öven yabancıların görüşlerine yer verilmiş ve zengin olma hayali birçok insanda Avrupa ülkelerinde işçi olma arzusu uyandırmıştır (Tezcan, 2000: 1).

1970'li yıllara gelindiğinde, işçilerin kalıcı olmaya başlamasıyla Türkiye ile ikili anlaşmalar imzalayan Avrupa devletleri bir seri sosyal güvenlik anlaşması imzaladılar. Bu anlaşmalarla Türk işçiler doğum ve çocuk yardımı, işsizlik ve emeklilik hakları elde edecekler ve sağlık bakımı, iş kazaları, sakatlık, ölüm hallerinde sosyal sigorta kapsamına alınacaklardır (Abadan-Unat, 2006: 63).

1973 ve Sonrası

1973 yılında meydana gelen petrol krizi, Avrupa ülkelerinde yabancı işgücüne karşı uygulanan kamu politikalarının değişmesine neden olacaktır. 1973-74 petrol ambargosuyla ham petrolün fiyatının dört katına çıkması ve neticesinde de bütün dünyayı etkileyen ekonomik kriz meydana gelmesi işsizliğin yaygınlaşmasını beraberinde getirerek, Avrupa ülkelerinde Anwerbestop (yabancı işçi alımını durdurma) kararına neden olmuştur. İşgücü göçünü durduran Avrupa ülkeleri, daha önce gelmiş olanları da ülkelerine göndermek uğraşısı içine girmişlerdir. 1973 yılında yurt dışına çıkış yapan toplam işçi sayısı 135,820 iken bu sayı 1974 yılında büyük bir düşüşle 4,419'a gerilemiştir. Daha önce göçmen işgücü kabul eden Avrupa ülkelerinin yeni göçlerin engellenmesi için tedbirlere rağmen Türklerin sayısı aile birleşmeleri ile mütemadiyen artmaya devam etmiştir. 1973-74'te tüm Avrupa Birliği ülkelerinde yaşayan Türk işçilerin sayısı 711.312 iken bu sayı, aile birleşmeleriyle eş ve çocukların gelmesinden sonra 1,765.788'e çıkmıştır (Abadan-Unat, 2006: 63-4; Mutluer, 2003: 53).

Hollanda 1973 petrol krizi neticesinde birçok Avrupa ülkesinin işgücü alımını durdurmasına ve daha önce gelenleri de ülkelerine göndermeye çalışmasına rağmen önce bu konuda esnek davranmış ve resmî bir yasaklama getirmemiştir. 1974'e gelindiğinde Yabancı İşçiler Notası'na getirilen açıklamada Hollanda'nın göçmen ülkesi olmadığı ifade edilmiş; bunun üzerine işçilerin geri dönüşünü teşvik için Hollanda'da da önlemler alınmıştır (Canatan, 1990: 71). Bu dönemde aile birleşimi yoluyla Türk işçiler Türkiye'de bıraktıkları eşlerini ve çocuklarını yanlarına almaya başlamışlardır. Bunun yanında Türkiye ve Avrupa ülkeleri arasında kurulan göç ağları vasıtasıyla daha önce göç edenlerin akrabaları ya da başka yakınları da turist olarak gidip geri dönmeyerek ya da yasadışı yolları kullanarak Avrupa'nın o dönemde vaat ettiği yüksek refahtan pay almak maksadıyla göç yolculuğuna çıkmıştır. Evli olmayan birinci nesilden ve zaman içinde evlilik çağına gelen Türklerin Türkiye'den evlenmeleri de Avrupa ülkelerine göç eden Türklerin sayısını mütemadiyen artıracaktır.

O dönemde Türkiye'de yaşayan Türkler arasında, Avrupa'da işçi olma yönünde büyük bir isteğin olduğu ve bunun Türkiye'de itibarlı mesleklerde çalışmaya bile tercih edilebildiği görülmektedir.

Durum böyle olunca, daha evvel işçi olarak göç etmiş ve Avrupa'da yaşadıkları sürede iyi kötü bir tecrübe sahibi olan Türk işçiler, Türkiye'ye dönme planlarını mütemadiyen ertelemiş ve yerleştikleri ülkelerde daha çok kalma planları yapmışlardır. Şen'e göre Avrupa'da Türklerin kalıcı olmasında; geri dönenlerin Türkiye'de yaşadıkları olumsuzluklar ve ayrıca çocukların eğitimi, Türkiye'de yaşamak ve iş kurmak için gereken birikimin sağlanamamış olması gibi sebeplerden dolayı Türkiye'ye karşı artan sosyal ve kültürel yabancılaşma etkili olmuştur (2007: 45). Ayrıca Avrupa'nın muhtelif ülkelerinde uygulanan sosyal güvenlik yasalarının sağladığı işsizlik, sağlık sigortası, sosyal yardım ve eğitim kolaylıkları da Türklerin kalıcı olmasında etkili olan sebeplerdendir (Abadan-Unat, 2006: 394).

Avrupa'daki Türkler 1972 yılına kadar homojen bir nüfus yapısına sahiptiler. Bu tarihte, Avrupa'da yaşayan Türklerin % 89'unun erkekler, % 91'ini ise sosyal sigortalı olarak çalışan nüfus oluşturuyordu (Şen, 2007: 54). Aile birleşimleri ile Avrupa'ya yaşayan Türklerin nüfus yapısı da değişmeye başlamıştır. Canatan, aile birleşimin temelinde yatan birçok nedenden bazılarını şöyle sıralamaktadır (1990: 27):

- a- Erkek göçmenlerin geride kalan eşleri, çocukları yetiştirmede ve ev idaresinde sorunlarla karşılaşılıyorlardı.
- b- Göçmen işçiler aile birleşimi yoluyla çocuklarına daha iyi eğitim ve gelecek imkânı sunabileceklerini düşünmüşlerdi.
- c- Göçmen işçiler sürekli erteledikleri geri dönüş nedeniyle, uzun dönem kaldıkları Avrupa'da yalnızlık, hastalık, özlem ve sâire zorluklarla karşılaşmışlardı.
- d- Bazı işçiler yaşadıkları ülkelere sınırdışı edilmemeyi garanti altına alabilmek için aile birleşimini zorunlu görüyorlardı.

Türk işçilerin aileleri ile birleşme arzusu, Türk nüfusun yoğun olduğu ülkelerde yapılan yasal düzenlemelerin sonucunda daha da artmıştır. Başta Almanya olmak üzere Türklerin göç ettiği ülkelerde çocuk paraları ve eşlere ve çocuklara verilecek çalışma izinleri konusunda değişiklikler yapıldı. Bu düzenlemelerden maksat, Avrupa ülkelerinin sosyal yardım bütçelerinde tasarruf yapmaktı ve lakin yapılan düzenlemeyle beklenenler gerçekleşmemiş ve Türk işçiler arasında çocuklarını yanlarına getirme ve yeni çocuk sahibi olma eğilimi artmıştır (Abadan-Unat, 2006: 67). Ortaya çıkan yeni sorunların başında aile birleşimi ile gelen çocukların eğitimi gelmekteydi. Türkiye'de eğitimini yarım bırakarak göç edilen ülkede farklı bir dilde eğitim hayatına devam etmek zorunda kalan çocukların eğitim süreci oldukça sancılı bir süreç haline geldi. Eğitimde bu kesinti dil sorunları ve sosyal çevreye uyumsuzluk, çocukları ve gençleri yerli çocuklarla eşitsiz şartlarda bir başlangıç ve rekabete sürüklemiştir. İyi okullarda okuyamadıkları gibi, okudukları okullarda da başarılı olamayan birçok ikinci nesil Türk, diploma alamadan okullarından ayrılmak zorunda kalmıştır (Canatan, 1990: 30). Bu durumun sonucu, ikinci neslin kahir ekseriyetinin düşük statülü işlerde çalışmak üzere işgücü piyasasına katılması olacaktır.

1980'ler ve Sonrası

1979 yılında Hükümet İçin Bilimsel Danışma Konseyi (WRR) hükümete göçmenlerin kalıcı olduğunu ve bu gerçeğin görmezlikten gelinemeyeceğini rapor etmiştir. Bu tarihten sonra Hollanda'da azınlıklar politikası bu minvalde devam edecektir. Hollanda hükümeti göçmen nüfusun daha fazla artmasını engellemek maksadı ile 1980 yılında hem Türkler hem de diğer azınlıklar için vize uygulaması başlatmıştır (Canatan, 1990: 70). Avrupa'nın 1960'larda işgücü alan sanayisi gelişmiş diğer ülkelerinde de, yeni göçleri engelleme ve mevcut göçmenleri geldikleri ülkelere gönderme amaçlı politikalar zaman içinde daha da sıkılaştırmıştır. 1980'lere gelindiğinde, 12 Eylül darbesi sonrası birçok Türk vatandaşı Avrupa ülkelerine iltica edecektir. İltica talebinde bulunanların bir kısmı işçi olmak isteyen ve bu amacını siyasal iltica durumuna dönüştüren göçmenlerden oluşmaktaydı. İltica ederek göç etme amacı çok geçmeden birçok potansiyel göçmenin başvuracağı bir yol olmuştur. 1976'da Almanya'ya siyasal sebeplerle başvuranların sayısı 809 iken bu sayı dört yıl sonra 57,913 olmuştur. 1980 sonrasında Türk göçmenleri anayurtlarına göndermek isteyen Avrupa ülkeleri, Türklerin hareket alanını daraltan ve onları geri dönmeye teşvik etme amacını taşıyan yasalar yapma yoluna gitmişlerdir. Fakat bu yasalar çok da etkili olmayacaktır. Bu yasal tedbirler, Almanya'da Türk işçi nüfusunda %5,4'lük bir düşüşe yol açmış, 1984'te 250 bin Türk işçisi evine dönmüştür. Geri dönenlerin Türkiye'nin sanayileşmesine hiçbir katkısı olmamıştır. Dönenlerin sâdece 253'ü İş ve İşçi bulma kurumuna

başvurmuş ve Türk sanayi tesislerinde iş aramıştır. Türkiye'ye dönenlerin büyük çoğunluğu, tasarruflarını ya gayrimenkule yatırarak ya da küçük işyerleri kurarak değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Türk dış göçünün başladığı yıllarda umulduğu gibi, işçi olarak yurtdışına gidenlerin yurtdışında vasıflı hâle geldikten sonra, Türkiye'ye döndüklerinde, Türkiye'nin sanayisi için gerekli kalifiye eleman ihtiyacının bunlardan sağlanacağı düşüncesi hayata geçememiştir (Abadan-Unat, 2006: 72-75).

“Ekonominin geçirdiği yapısal değişikliklere bağlı olarak istihdamda geleneksel sanayi dallarının payı azalırken, hizmetler sektörünün payı artmakta, buna paralel olarak niteliksiz işgücünün payı düşerken, vasıflı olmak istihdamın temel koşulu haline gelmektedir.” (Toksöz, 2006: 6). Avrupa ekonomilerinde yaşanan bu yapısal dönüşüm, Avrupa'da yaşayan Türkleri de kaçınılmaz olarak etkilemiştir. Türk işçiler çoğunlukla sanayi, inşaat ve madencilik sektörlerinde kirli, tehlikeli ve zor işlerde istihdam edilmek üzere Avrupa'ya getirilmişler ve vasıfsız beden işlerinde istihdam edilmişlerdir. 1987'ye gelindiğinde Türklerin en çok yaşadığı Avrupa ülkesi Almanya'da, göçmenlerin % 85'i işçidir ve bu işçilerin % 60'ı vasıfsız veya yarı vasıflıdır. Fransa'da 1982'de göçmenlerin %69'u beden işçisi iken bu oran Fransız işçilerde %30'dur. Hollanda'da Akdeniz ülkelerinden gelen göçmenlerin % 85'i imalat sanayinde ve hizmetler sektöründe vasıfsız ya da yarı vasıflı işlerde çalışmaktadır. Hollanda'da hizmet sektöründeki vasıflı işlerde (sigortacılık, kredi kuruluşları, bilimsel çalışmalar vb.) ve devlette çalışan göçmen oranı çok azdır. Hizmet sektöründeki göçmenler daha çok vasıfsız ve kısmî zamanlı işlerde çalışmaktadır (Toksöz, 2006: 65-67) Vasıfsız ya da yarı vasıflı işçilerin istihdam edildiği sektörlerin Avrupa ekonomilerindeki payının azalmasıyla, Türk göçmenler işsizlik sorunu ile yüzleşmek durumunda kalmışlardır. İşsizlik, hem Türklerin gelişmekte olan yeni sektörlerde işgücü piyasasına katılacak donanımaya yeterince sahip olmaması hem de işgücü piyasasında kendini gösteren fırsat eşitsizliğinin bir sonucudur. Hollanda'da 1982'de yapılan bir araştırmada, görüşülen 330 işverenin üçte biri (%36,1) göçmen istihdam etmek istemediğini belirtmiştir. 1986'da bir diğer temsili araştırmada 300 işverenin % 53'ü eşit vasıflılıkta Hollandalı ve göçmen iki aday arasından Hollandalıyı tercih edeceğini söylemiştir (Toksöz, 2006: 70). Günümüzde Türklerin en yoğun yaşadığı Avrupa ülkesi olan Almanya'da 2 milyon 700 bin Türk'ün % 30'u işsiz olarak hayatını idame ettirmeye çalışmakta, 16-25 yaşları arasındaki gençler arasında işsizlik oranı % 38'lere kadar çıkmaktadır. Almanya'da yaşayan Türkler'in % 45'i fakirlik sınırının altında yaşamaktadır (Şen, 2007: 38).

Sonuç

Avrupa ülkelerine Türk işgücü göçünün ilk yıllarında işçi olarak kabul edilen Türklerin dil bilip bilmemesi ile ilgilenilmemişti; sağlıklı ve güçlü olmak yeterliydi. Günümüzde ise bir iş sahibi olabilmek için dil bilmek dahi yetmemektedir. Ekonomik krizlerin yaşandığı dönemlerde işinden ilk olanlar yabancı işçiler olurken, yerli halkı da etkileyen ekonomik krizler göçmenler aleyhinde ırkçı söylemlerin daha da yaygınlaşmasına sebep olmaktadır. Avrupa ülkelerinde 1990'lardan itibaren hem ırkçı söyleme sahip siyasal hareketlerin güçlenmiş hem de Türkleri hedef alan ve ölümlü sonuçlanan ırkçı saldırılarda bir artış meydana gelmiştir. Amerika'da meydana gelen 11 Eylül saldırıları da Türklerle ve bütün Müslüman göçmenlere yönelik saldırıların güçlenerek devam etmesine sebep olacaktır. Avrupalıların Türklerle ilgili yaklaşımlarında zaman içinde olumsuz tutum ve kanaatlerin daha yaygın olduğu bir gidişat yaşanmıştır. Bu durumun birçok sebebi vardır. Bunların başında Avrupa ülkelerinin Türklerle eskisi gibi ihtiyaç duymamaları gelmektedir. Göçün ilk yıllarında yerli halkın yapmaya yanaşmadığı pis ve zor işleri yapan Türkler Avrupa ülkelerinin yerli halkından iltifat görmüş, fakat Avrupa ülkelerinde şartların değişmesiyle bu mültefit tavrı yerini tepkiye bırakmaya başlamıştır. Madalyonun bir yüzünde, ayrımcılığın yanında bir de işsizlik, fakirlik yaşayan büyük bir Türk nüfusu yer alırken; diğer yüzünde birçok sorunla mücadele etmelerine rağmen çok farklı işkollarında başarılı işlere imza atan ve sosyal statüsü yükselen Türkler yer almaktadır. Şen'in verdiği bilgilere göre, günümüzde, AB sınırları içinde 260 bin'in üzerinde Türk, kendi başına bir ev, kat veya toprak sahibi olmuştur (2007, 15). Bugünkü 500 milyon nüfuslu AB'de 17 milyondan fazla Müslüman yaşamaktadır ve bu nüfus içinde en büyük grubu Türkler oluşturmaktadır. Avrupa Birliği ülkelerinde yaşayan 4,2 milyon Türk'e Yunanistan'da yaşayan 150 bin Batı Trakya Türkü ile 1 Ocak 2007'de AB'ye katılan Bulgaristan ve Romanya'da yaşayan Türk azınlıklar da eklendiğinde 5,2 milyona ulaşmaktadır. Bu şekilde, Türk kökenli nüfus, 8 AB ülkesinden daha yüksek bir seviyeye ulaşmaktadır. Türkler, birliğin

19. büyük ulusal topluluğunu meydana getirmektedirler. İşçi olarak çalışmak üzere Avrupa ülkelerine göç eden Türkler, artık sâdece işçi değildir. Günümüzde, Avrupa Birliği çapında faal Türk girişimcilerin sayısı 100 bini geçmiştir. Meselâ Almanya’da Türk girişimcilerin 1986 yılında 23.000 olan sayısı bugün 70 bine çıkmıştır. Aynı dönemde, Türk nüfus 1,4 milyondan 2,7 milyona çıkmıştır. Nüfus iki kat artarken, girişimci sayısı ise üç kat artmıştır. Bulgaristan ve Romanya’nın da Avrupa Birliği’ne girmesiyle birlikte toplam Türk iş adamı sayısı 124 bine ulaşmıştır. Türk girişimciler 115 ayrı sektörde Avrupa’da faaliyetlerini sürdürmektedir. AB’de yaşayan yaklaşık 124 bin Türk girişimci 16,2 milyar Euro’luk bir yatırım hacmine ulaşmış ve 622.500 kişiye istihdam olanağı sağlar duruma gelmişlerdir. AB’nin 25 ülkesinde yaşayan Türklerin yaşadıkları ülkelerin gayri safi milli hâsıllarına katkısı 2006 yılı itibariyle, 80,7 milyar Euro gibi bir rakama ulaşmıştır. Bu rakamın 1998 yılında 55,1 milyar Euro düzeyinde olduğu düşünüldüğünde, Avrupa Türklerinin ekonomik gücünde yaşanan gelişme daha net bir şekilde görülmektedir (Şen, 2007: 24-39).

1970’lerin ortalarından itibaren aile birleşmelerinin artması ve yasal olmayan yollarla ya da mülteci olarak Avrupa ülkelerine Türk göçünün devam etmesi ile Avrupa’da büyük bir Türk nüfusu meydana gelmiştir. Başlangıçta büyük çoğunluğunu sâdece erkek işçilerin oluşturduğu Türk göçmenlerin nüfus yapısı, aile birleşimleri ve birçoğu siyasal sebeplerle iltica edenlerin de katılımıyla heterojen bir yapıya bürünmüştür. Birinci nesil çoğunlukla camilerin ve kültür derneklerinin etrafında bir araya gelip örgütlenirken, yeni kuşaklar hem birinci neslin inşa ettiği sosyokültürel alanı genişletmekte hem de dil bilmenin de avantajıyla, çoğunluk toplumunun mensuplarıyla muhtelif amaçlara sahip sivil toplum örgütlerinde bir araya gelip çalışabilmektedirler. Bugün yaşadıkları ülkelerde sosyal hayatın birçok alanında her geçen gün varlıklarını daha çok hissettirmektedirler. İkinci ve üçüncü nesilden sonra bugün 4. nesle mensup Türkler dünyaya gözünü açmaya başlamıştır. Avrupa’da, başta Almanya başta olmak üzere, Hollanda, Fransa, Belçika gibi ülkelere göç eden ve kalıcı olarak yerleşmiş milyonlarca Türk yaşamaktadır.

KAYNAKLAR

- Abadan - Unat, N. (2006), *Bitmeyen Göç, Konuk İşçilikten Ulus Ötesi Yurttaşlığa*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akgündüz, A. (2008). *Labour Migration from Turkey to Western Europe - 1960-74. A Multidisciplinary Analysis*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Beaud, M. (2003). *Kapitalizmin Tarihi Kapitalizmin Tarihi Kapitalizmin Tarihi*. (Çev. Fikret Başkaya). Ankara: Dost Kitabevi.
- Canatan, K. (1990), *Göçmenlerin Kimlik Arayışı*. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Castles, S., ve Miller, M. J. (2008). *Göçler Çağı - Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*. (Çev. Bülent Uğur Bal- İbrahim Akbulut). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çelikkol, Z., de GROOT, A., Slot, B. J. (2000). *Lâle ile Başladı: Türkiye ve Hollanda Arasındaki Dört Yüzyıllık İlişkilerin Resimli Tarihçesi*. VII. Dizi. Sayı 190. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- de Kruif, G. (1996). *Teacher Education and Multiculturalism in The Netherlands*. in *Teacher Education in Plural Societies: An International n International Review*. M. Craft (Ed.). London and New York: Routledge. pp. 130- 140.
- Dışişleri Bakanlığı Ekonomik ve Sosyal İşler Genel Müdürlüğü (1973). *Yurtdışı Göç Hareketleri ve Vatandaş Sorunları*. Ankara.
- Gelekçi, C. ve Köse, A. (2009). *Misafir İşçilikten Etnik Azınlığa Belçika’daki Türkler*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Gitmez, A. S. (1983). *Yurtdışına İşçi Göçü ve Geri Dönüşler: Beklentiler... Gerçekleşenler...* İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Göksoy, İ. H. (1995). *Endonezya’da İslam ve Hollanda Sömürgeciliği*. Ankara: İSAM Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2007). *Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*. (Çev. Yavuz Alogan). İstanbul: Everest Yayınları.
- Karpat, K. H. (2003). *Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm*. (Çev. Abdülkerim Sönmez). Ankara: İmge Kitabevi.
- Kennedy, P. (2001). *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*. (Çev. Birtane Karanakçı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Mazower, M. (2008). *Karanlık Kıta: Avrupa'nın 20. Yüzyılı*. (Çev. Mehmet Moralı). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mutluer, M. (2003). *Uluslararası Göçler ve Türkiye*. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Roberts, J. M. (2003). *Yirminci Yüzyıl Tarihi*. (Çev. Sinem Gül), Ankara: Dost Kitabevi.
- Sevimli, İ. (2000). *Kimliksiz Cemaatler*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Şen, F. (2007). *Euro-Türkler, Avrupa'da Türk Varlığı ve Geleceği*. İstanbul: Günizi Yayıncılık.
- Tezcan, M. (2000). *Dış Göç ve Eğitim*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Toksöz, G. (2006). *Uluslararası Emek Göçü*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yasa, İ. (1979). *Yurda Dönen İşçiler ve Toplumsal Değişme*. TODAİE, Ankara: Doğan Basımevi.
- Zaptçioğlu, D. (2005). *Öncüler Nesli*. M. Richter (Ed) *Geldiler ve Kaldılar... Almanya Türklerinin Yaşam Öyküleri* (içinde). (Çev. Mutlu Çomak-Özbatır). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. ss. 1- 15.